

REPORT OF THE CHORA MUSEUM

ABSTRACT

In the Byzantine period, Chora (Kariye) was erected as the church of a monastery near Edirnekapı. Just after the conquest of Istanbul, the church converted into a mosque. During the Ottoman period, in the close vicinity of the edifice; the madrasah, dervish lodges, tombs, fountains and an imaret have been built and Chora became the center of this complex. After the proclamation of the Republic of Turkey in 1923; as part of the studies on the restoration of the Byzantine monuments, supported by the Byzantine Institute of America and Dumbarton Oaks, the edifice has been restored and converted into a museum in 1945. This article intends to undertake the structural history of the Chora in two distinct parts, the Byzantine and Ottoman periods and the architectural restoration carried out of the edifice during the Republican period, will be studied under a separate heading.

Kariye Müzesi Sanat Tarihi Raporu

► Bu sayıda, İstanbul İli, Fatih İlçesi, 2962 ada, 152 pafta, 1 parselde bulunan Kariye Müzesi ile ilgili olarak; 2010 yılında İBB Koruma Uygulama ve Denetim Müdürlüğü'nce (KUDEB) hazırlanan "Malzeme Analiz Raporu"na veri teşkil eden "Sanat Tarihi Raporu"nu sunuyoruz. Derginin 15. sayısında ise, bahsi geçen analiz raporu yayımlanacaktır.

Bizans döneminde, Edirnekapı civarında bir manastır kilisesi olarak inşa edilen Kariye, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra camiye dönüştürülmüştür. Yapı, Osmanlı döneminde zaman içinde inşa edilen medrese, tekke, türbe, çeşme,

Sekil 1

imaret ile birlikte bir manzumenin merkezi olmuştur (Şekil 1-2). Kariye 1945 yılında müzeye çevrilmiş; Bizans anıtlarının restorasyonu ile ilgili çalışmalar çerçevesinde Amerikan Bizans Enstitüsü ve Dumbarton Oaks'ın çalışmalarıyla restore edil-

Sekil 2

miştir. Bugün Ayasofya Müzesi'ne bağlı bir anıt müzedir. Yazıda, yapının tarihi Bizans ve Osmanlı olarak iki ayrı bölümde değerlendirilmiş ve Cumhuriyet döneminde yapılan restorasyon çalışmaları ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Bizans Dönemi / Khora Manastırı

Yapı ile ilgili kaynaklardaki en eski veriler, Erken Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Yapının Konstantin surlarının dışında yer aldığı, bundan dolayı da "Khora" adıyla adlandırıldığı düşünülmektedir. Manastırın adının kelime anlamı "taşra", "şehir dışı"dır. Bu durumda manastırın çok erken bir dönemde, IV. yüzyılda kurulmuş olması gerekmektedir. Günümüzde yapının içindeki bazı Meryem Ana ve İsa tasvirlerinin yanında, isimleri ile birlikte "Khora" sıfatı da yaz-

maktadır (Şekil 3). "Khora", Bizans devrinde kelime anlamı dışında mistik anlamlar da taşıyor olabilir.¹

Manastırın kuruluşu ile ilgili birçok hikâye anlatılmaktadır. Ancak bunların çoğu, geç dönemlerde ortaya çıkmış ve bazıları birbirleri ile çelişen anlatılardır. Bu nedenle yapının kuruluşunu ve banisini belirlemek güçtür. Yapının adının geçtiği en eski vaka, 298 yılında Nikomedia'da (İzmit) öldürülen Aziz Babylas ve seksen dört öğrencisinin röliklerinin İstanbul'a

getirilip şehre gömülmesidir.² Ancak Aziz Babylas'ın Nikomedialı değil Antakyalı olduğunu, bütün bu iddiaların geç dönemlerde ortaya atıldığını iddia edenler de vardır.³ Ayrıca bu röliklerin, X. ve XI. yüzyıllardaki mali sıkıntılar nedeniyle, Khora Manastırı'ndan Studios Manastırı'na satıldığı da bazı kaynaklarda anlatılmaktadır.⁴

Modern kaynaklarda en çok bilinen hikâye, manastırın Bizans İmparatoru Justinianos'un eşi Theodora'nın dayısı ve Sasani-

* Bu rapor, Isık Proje İnşaat San. ve Tic. Ltd. Şti. uzmanları tarafından hazırlanmıştır.

¹ Semavi Eyice, "Kariye Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1994, s. 466.

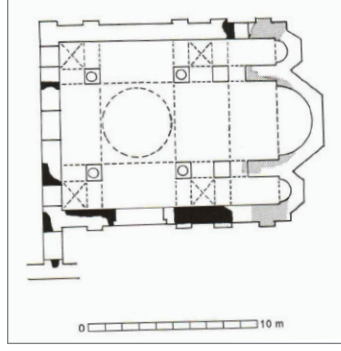
² Alexander van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, 1912'nin aynı basımı., London, 1974, s.288

³ Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, c. 1, New York-London, 1966, s. 4; Albrecht Berger, "Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos", *Poikila Bizantina*, 8, Bonn, 1988, s. 664.

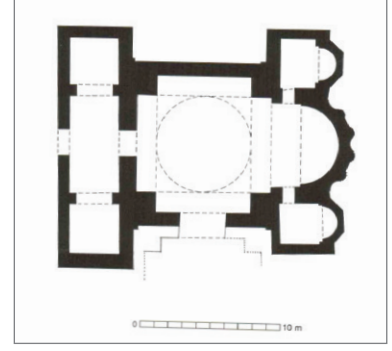
⁴ Haluk Çetinkaya, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*, İstanbul 2003, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, s. 130 (J. Strzygowski, "Review of the Kahrie camii by F. Shmit", *Byzantinische Zeitschrift*, 16 (1907), s. 736).

Şekil 3

Şekil 4

Şekil 5

lere karşı başarılar kazanmış bir komutan olan Theodoros tarafından kurulduğudur.⁵ Bu iddiaya göre, 536 yılından sonra inşaatına başlanan manastırdan önce, burada birkaç hücre ile küçük bir şapel bulunmaktaydı. Theodoros bu yapıları geliştirip muhteşem bir yapılar bütününe dönüştürmüştür.⁶ Ancak VI. yüzyıl kaynakları, hatta Justinianos'un döneminde inşa edilen yapılar hakkında bir kitap hazırlayan Prokopios bile, bu yapıdan bahsetmemektedir. Manastırın kuruluşu ile ilgili olarak VI.-VII. yüzyıllara ait birçok efsaneye, ancak IX. yüzyıl kaynaklarında rastlanılmaktadır. Çok güvenilir olmayan bu kaynaklarda da, birbirinden farklı hikâyeler anlatılmaktadır. İmparator Heraklios tarafından sürülen Phocas'ın damadı Priskos ya da Krispos olarak anılan yüksek rütbeli bir asker, yapıyı VII. yüzyıl başlarında, 612 yılında yenilemiş, hatta bir yıl sonra da orada ölmüştür. Patrik Germanus 730 yılında İmparator III. Leon tarafından görevden alınıp bu manastıra gönderilmiştir.⁷ Sekizinci yüzyıldan sonra manastırın varlığı kaynaklarda daha belirgin hâle gelmektedir. İkonoklazma dönemi boyunca adı bazı olaylara karışan manastır, V. Konstantinos'un

birçok baskısına da maruz kalmıştır. Rahipler muhtemelen bu nedenle manastırdan kaçmıştır. Bizans kaynakları, yaklaşık 200 yıl boyunca manastırdan bahsetmez.⁸

Dokuzuncu yüzyıl sonlarından XI. yüzyıla kadar, kaynaklarda Kariye Manastırı'ndan çok az bahsedilmiştir; bu dönemde muhtemelen manastır harap olmuştur.⁹ Yapı, İmparator 1. Aleksios Komnenos'un kayınvalidesi Maria Dukaina tarafından, olasılıkla 1077-1081 yılları arasında yenilenmiştir.¹⁰ Manastır, Komnenos hanedanının daima tercih ettiği gibi, "Kurtarıcı (Soterios) İsa"ya adanmıştır. Manastırın restorasyonundan ardından Patrik 1. Kosmas (görev dönemi 1075-1081) istifa etmiş, öldüğünde de bu manastıra gömülmüştür.¹¹ Bu XI. yüzyıl yapısının, kapalı kollarlı Yunan haçı planlı bir yapı olduğu tahmin edilmektedir (Şekil 4). Ancak ilginçtir ki, manastır İmparator Aleksios'un küçük oğlu Isakios tarafından kısa süre sonra tekrar yenilenmiştir. Bu yeni inşaata neden gerek duyulduğu bilinmemektedir. Komnenos ailesinin bir ferdi olan Isakios Komnenos'un, başlangıçta bu yapıya gömülmek istediği, bundan dolayı da bazı ciddi onarımlar yaptırıldığı bilinmekte-

dir. Kapalı Yunan haçı planlı yapı, *kiborion* planlı bir yapıya çevrilmiş (Şekil 5); ancak Isakios daha sonra, kesin olarak bilinmeyen bir nedenle, Yunanistan'da Meriç nehri yakınlarındaki Ferecik'te Theotokos Kosmosoteira Manastırı'nı kurup Khora Manastırı'nda bulunan bazı eşyalarının bu yeni manastıra nakledilmesini istemiştir.¹²

On üçüncü yüzyılın ilk yarısında kent Latin işgaline uğradığında, manastırın kutsal hatıralarının önemli bir kısmı yağmalanmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısında Palaiologoslar şehri geri almayı başarmışlar; bu dönemde Tekfur Sarayı ile Haliç arasındaki (Ayvansaray) Blakhernai Sarayı imparatorların ikametgahı olmuş; yapının etrafında yerleşim yoğunlaşmıştır. Bu dönemde patrikler XI. Ioannes Bekkos (görev dönemi 1275-1282) ve I. Athanasios (görev dönemi 1289-1293 ve 1303-1309) bu manastırda kalmışlardır. On üçüncü yüzyılın sonlarına doğru, manastır kilisesinin kubbesinin bakımsızlıktan çöktüğü bilinmektedir.

On dördüncü yüzyıl, yapının bugünkü şekline ulaştığı bir dönem olarak önemlidir. Kilisenin kubbesi 1315-1320/21 yılları arasında çökmüş; Büyük Logothetes Theodoros

⁵ Albrecht Berger, a.g.e., *Poikila Bizantina*, 8, Bonn 1988, s. 662.

⁶ Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, c. I, New York-London, 1966, s. 6.

⁷ John Philip Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine empire*, Washington D.C., 1987, s. 118.

⁸ Wolfgang Müller Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası, 17. Yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, İstanbul, YKY; 2001, s. 160.

⁹ A. Berger, a.g.e., s. 666

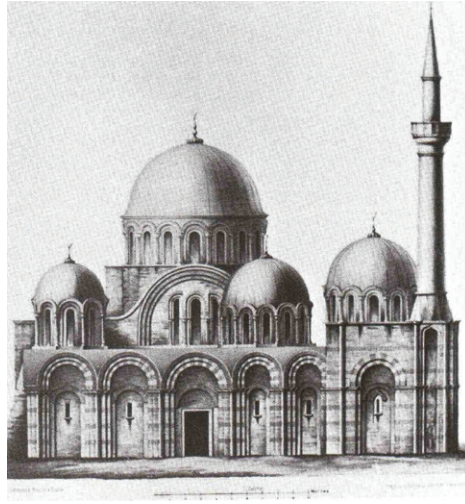
¹⁰ David Oates, "A Summary Report on the Excavations of the Byzantine Institute in the Kariye Camii 1957 and 1958", *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 14 (1960), s. 230.

¹¹ Haluk Çetinkaya, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*, İstanbul 2003, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, s. 132.

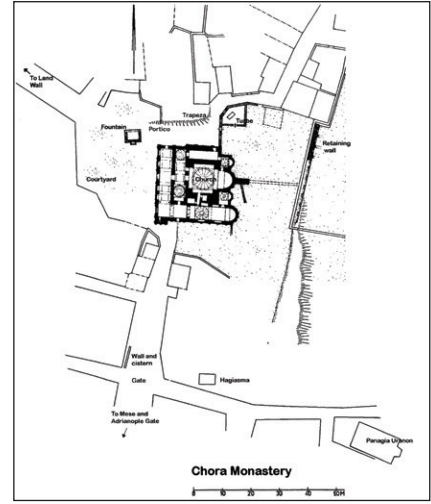
¹² Robert Ousterhout, "The Holy Space: Architecture and the Liturgy", *Heaven on Earth: Art and The Church in Byzantium*, ed. Linda Safran, Pennsylvania, 1998, s. 104.

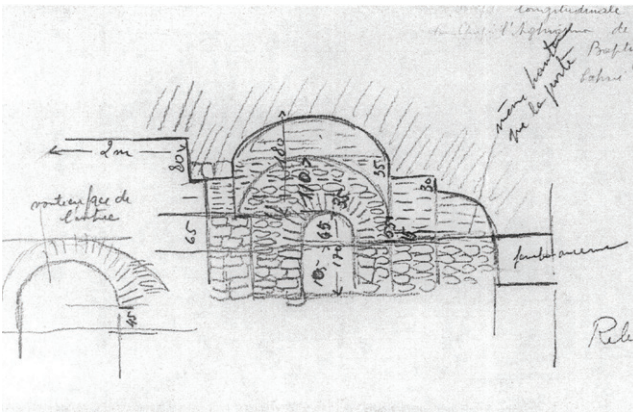
Şekil 6

Şekil 7

Şekil 8

Şekil 9

Şekil 10

Şekil 11

Metokhites yapıyı çok kapsamlı bir biçimde yenilemiştir¹³ (Şekil 6-7). Metokhites metruk kiliseyi tamir ettirmiş, yapının kuzeyine iki katlı bir mekân, batısına bir dış *narteks*, güneyine ise tek nefli, mezar şapeli olarak kullanılacak bir *parakklesion* inşa ettirmiştir (Şekil 8). Yapının tamamını ele alan yeni bir bezeme programı da, bu çerçevede belirlenmiş; mozaik ve fresk tekniğinde resimler hazırlanmıştır. Yapının; zemini ve duvarındaki mermer kaplamalar, taş bezemeler, vitraylar, vb. ile en ince ayrıntısına kadar süslediği bilinmektedir. Resim programında İsa ve Meryem'in hayatlarından sahneler, aziz ve azizeler resmedilmiştir.¹⁴ Kilsenin etrafında, manastıra ait *trapeza* (*refektorium* yani yemek salonu), kütüphane, keşiş hücreleri gibi konum-

ları ve biçimleri saptanamayan, ama onarımdan geçmiş ve iç mekânları yeniden düzenlenmiş pek çok yapının bulunduğu bilinmektedir.¹⁵ Bugün müzenin etrafında görülen ve daha eski araştırmalarda tespiti yapılan duvar ve tonoz parçaları bu yapılara ait olabilir (Şekil 9).

Yapının banisi Theodoros Metokhites, İmparator II. Andronikos döneminin sonlarına doğru 1328 yılı dolaylarında gözden düşüp sürgün edilmiştir; daha sonra 1330 yılında Theoleptos adıyla, rahip olarak kendi geliştirdiği ve vakıflarla zenginleştirdiği bu manastıra çekilmesine izin verilir. Theodoros Metokhites son Bizans döneminin en aydın ve bilgili kişilerindedir. Onun meşhur kütüphanesi de bu manastıra vakfedilmişti. Manastırın içinde

misafirlerini kabul ettiği, onlarla ilmi tartışmalar düzenlediği özel bir dairesi vardı. Theodoros Metokhites siyasi kişiliğinin yanı sıra, değişik konulara ilgisi ve çok çeşitli konulardaki yazıları ile de dikkat çekici bir şahsiyettir.¹⁶ Bu manastırda, 13 Mart 1332 tarihinde vefat ettiğinde kendisi için hazırlattığı mezar şapeline gömülmüştür (Şekil 10). Metokhites'in yakın dostlarından ve saray mabeyincisi Michael Tornikes'in de mezarı buradadır (Şekil 11). Palaiologoslar devrinin önde gelen aydınlarından, tarihçi Nikeforos Gregoras da, yaşlılığında bu manastıra çekilmişti. Onun da Theodoros Metokhites'in yakını olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bizans devri kaynaklarında Kariye'nin bahsedildiği son olay, 1453 kuşatmasında

¹³ Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, New York-London 1966, C:1, s. 15.

¹⁴ Celik Gülersoy, *Kariye (Chora)*, İstanbul Kitaplığı, 1986, s. 11-16.

¹⁵ W. Müller-Wiener, a.g.e, s. 162.

¹⁶ Dimiter Angelov, "Theodoros Metokhites: Devlet Adanı, Aydın, Sair ve Sanat Hamisi", *Bir Anıt İki Anısal Kişilik, Theodoros Metokhites'ten Thomas Whittemore'a Kariye*, ed. Holger A. Klein, Robert G. Ousterhout, Brigitte Pitarakis, İstanbul, Suna ve İnan Kırac Vakfı Pera Müzesi yay., 2007, s. 63-73.

¹⁷ John Freely, Ahmet Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, İstanbul, 2005, s. 221-222.

Sarayburnu yakınlarındaki Hodegetria Manastırında bulunan ve şehri koruduğuna inanılan meşhur

Meryem Ana ikonasının surlara en yakın manastırlardan biri kabul edildiği için buraya getirilmesidir.

Bazı kaynaklarda, ikonanın, fetih sırasında burada tahrip edildiği öne sürülmektedir.¹⁸

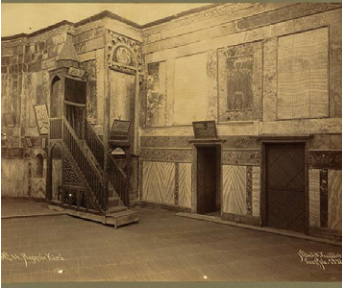
Şekil 12

Şekil 13

Şekil 14

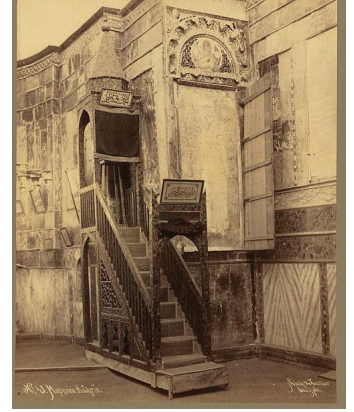
Şekil 16

Şekil 18

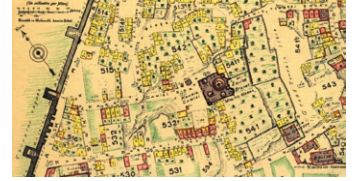
Şekil 19

Şekil 15

Şekil 17

Şekil 20

Osmanlı Dönemi / Kariye Camii

Bizans döneminin bu önemli kilisesi İstanbul'un fethinden bir süre sonra camiye dönüştürülmüş ve etrafına eklenen bazı yapılarla bir manzumeye dönüşmüştür.¹⁹ Khorra Manastırının 1509'dan hemen önce camiye çevrildiği düşünülmektedir.²⁰ Yapı, 953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde "Cami-i Kenise" olarak adlandırılmaktadır. Aynı defterde caminin yakınlarındaki yeni hücrelerden ve bir bodrumdan bahsedilmektedir.²¹ Kentteki diğer kiliseden çevrilmiş camilerde olduğu gibi, bu yapı da bir süre "Kilise Camii" olarak

anılmış, ancak zamanla "Kahriye" ya da "Ka'riye" Camii adı da kullanılmaya başlanmıştır. Halil Ethem caminin "Kariye" şeklinde anılmasının daha doğru olacağını belirtmiştir.²² Kariye için Osmanlı dönemindeki en önemli kaynak, Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin Hadikatü'l Cevâmi adlı eseridir. Burada yapıdan şu şekilde bahsedilir: "Cami-i mezbur kilisadan münkalibdir.... mezkur Atik Ali Paşa'nın hayrıdır. İttisalinde medresesi vardır. Ve medrese kapısı dahilinde eshabdan Ebu Sa'idü'l-Hudri -radyallahu anh- medfundur.... Kurbünde bir

imaret ve mekteb, ağa-yı Darii'sa'ade el-Hacc Beşir Ağa'nın hayrıdır ki Ebu Eyyub Ensari civarında medfun olub... mahallesi vardır, der kurb-ı Tekfur sarayı."²³

Kariye'yi çeviren Atik Ali Paşa Bosnalıdır ve birçok görevde bulunduktan sonra, 1501-1503 ve 1506-1511 yılları arasında iki kez sadrazamlık yapmıştır. Geride birçok hayır eseri bırakan paşanın Çemberlitaş ve Karagümrük semtlerinde de iki külliyesi vardır. Ayrıca Edirne, Bursa ve Mora'da bulunan hayır eserleri için geliri oldukça büyük bir yeğün tutan

¹⁸ Semavi Eyice, Son Devir Bizans Mimarisi, *İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul, 1980, s. 46-51.

¹⁹ Mehmet Ziya, *Kariye Camii Serifi*, İstanbul, 1326.

²⁰ Yıldız Ötügen, "İstanbul Kiliselerinin Fethitten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi*, c. 10, sayı 2, Haziran 1979, s. 78.

²¹ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970, s. 67-71.

²² Halil Ethem, *Camilerimiz*, İstanbul, 1932, s. 106.

²³ Ali Satı Efendi, Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l Cevâmi/İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'marî Yapılar*, ed. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 218.

Sekil 21

Sekil 22

Sekil 23

vakıflar bırakmıştır.²⁴ Kariye, 1766 depreminden sonra Mimar İsmail Halife'nin yaptığı bilinen önemli bir onarım geçirmiştir.²⁵ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yine büyük bir onarım geçiren yapının özellikle örtü sisteminde ciddi değişiklikler yapılmıştır. Yüzyıl sonundaki 1894 depreminde bir kez daha zarar gören yapının, minaresinin petek kısmı ve külâhu çökmüştür (Şekil 12). Fotoğraflarda bir müddet bu hâliyle görülen yapı daha sonra tekrar onarılmıştır.

Camiye dönüştürülen yapının güney batı köşesine XVI. yüzyılda bir minare inşa edilmiştir (Şekil 13). Harim bölümünde ise mermer bir mihrapla (Şekil 14) ahşap bir minber (Şekil 15) yapılmıştır. Mermer kaplı basit bir niş şeklindeki mihrap üzerinde bir şerit hâlinde zencerek motifli bir silme ve üzerinde kıvrık dallar ve rumilerle dolgularan bir tepelik vardır. Minberde yer alan ayetin, taşınabilir bir levha olarak asıldığı eski fotoğraflarda görülmektedir. Ahşap minberin yer aldığı fotoğraflar değişik yayınlarda kullanılmıştır²⁶ (Şekil 16). Kariye, camiden müze hâline getirildiği zaman bu ahşap minber Zeyrek Kilise Camii'ne götürülmüştür. Bazı araştırmacılar, bugün Zeyrek Kilise Camii'ndeki Bizans dönemi malzemeleriyle yapılmış minberi bu minber

sanmış; bu bilgi bazı yayınlarda da tekrarlanmıştır. Kariye'nin orijinal ahşap minberinin nerede olduğu bilinmemektedir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü, bu tür elemanları yeni onarılan başka yapılara götürmüştür. Bu minberin de, İstanbul'da bir başka camide bulunması olasıdır.

Yapının dış *narteks*'inin *parakklesion* ile birleştiği yerde Bizans dönemine ait dört sütun ve bu sütunların başlıkları üzerinde, muntazam kesme taştan sivri kemerli destekler görülmektedir. (Şekil 17). Bazı araştırmacılar, kemerlerin bu köşede yükselen çan kulesini desteklemek için inşa edildiğini belirtmektedir.²⁷ Ancak Bizans mimarisinde, kemerler daha çok yuvarlak yarım kemerler şeklinde olup kesme taş duvarlara da pek rastlanmaz. Osmanlı mimarisinde ise kesme küfeki taş duvarlar ve sivri kemer kullanımı yaygındır.²⁸ Dolayısıyla, bu kemerli destekler XVI. yüzyıl Osmanlı dönemi ekleri arasında sayılabilir (Şekil 18).

Atık Ali Paşa'nın Kariye Camii'nin bitişiğinde bir de medrese inşa ettirdiği bilinmektedir. Mimar Sinan döneminde inşa edilen bu medrese Sinan'ın eserlerini veren kaynaklarda, "Sultan Selim'de Ka'riye Medresesi" adıyla anılmaktadır.²⁹ Medresenin 1792'de yalnızca bir odasında talebe bulu-

nan, diğerleri boş 6 odası olduğu; 1869 yılında ise medresede 10 talebenin eğitim gördüğü bilinmektedir. Ancak 1914 yılında yapılan bir teftişte, yapı ahşap ve dört odalı olarak tanımlanmış ve ancak dört kişinin ikametine elverişli olduğu belirtilmiştir.³⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayınladığı XIX. yüzyıl İstanbul haritası, Alman Mavileri ve Pervititch haritaları gibi belgelerde, yapının kuzey doğu köşesine bitişik ahşap bir yapı gösterilmektedir³¹ (Şekil 19-20-21). Bu yapının hemen yanında, caminin doğu cephesi boyunca uzanan bölümde bir diğer ahşap yapı ile uçan payandaya bitişik bir bahçe duvarı olduğu görülmektedir. Hadikat'ül Cevâmi'de, medrese kapısının dâhilinde, sahâbeden Ebu Sa'idü'l Hudrî'nin makamı olduğundan bahsedilmektedir. Bu durumda medresenin kapısı müzenin bugünkü giriş kapısıdır (Şekil 22). Muntazam kesme taştan klasik Osmanlı üslubunda yapılmış bu kapı, güneyindeki bir duvar vasıtasıyla yapının cephesiyle birleşir. Bu duvar üzerinde, oranları bozuk, lokma demir parmaklıklı bir pencere vardır. Medrese yapısı, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında ortadan kalkmış olabilir. Yukarıda bahsedilen girişin içindeki taş su teknesinin de, bu yapıyla ilgili olduğu düşünülebilir.

²⁴ Havva Koc, "Ali Paşa (Atik, Hadım)", *Yaşamları ve Yapıtları ile Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1999, s. 222-223; T. Okic, "Hadım (Atik) Ali Paşa Kimdir?", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 501-515.

²⁵ Zârif Orgun, *Hassa Mimarları*, İstanbul 1939, s. 7

²⁶ Robert Ousterhout, Nezih Başgelen, *Tarihi Kartlarda Yaşayan İstanbul, Osmanlı Öncesi Anıtları*, İstanbul, 1995, s. 151; Mehmet Ziya, *Kariye Camii Serifi*, İstanbul, 1326, s. 4, resim 1.

²⁷ Robert Ousterhout, *Sanatsal Açından Kariye Camii*, İstanbul, 2002, s. 90.

²⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, "Türk ve Bizans Mimari Unsurları", *Ekrem Hakkı Ayverdi: Makaleler*, İstanbul 1985, s. 42-51.

²⁹ Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 260.

³⁰ Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000, s. 253-254.

³¹ Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul-İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, İstanbul, Tarih Vakfı-Axa OYAK, 2000; Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1958; *Alman Mavileri: 1913-1914, I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*, İBB yayını, İstanbul, 2006.

Medresenin bitişindeki sahabe türbesi bütünüyle ayakta, ancak bugüne dek yapıdan ancak birkaç iz günümüze ulaşmıştır (Şekil 23). Türbeye adını veren Ebu Sa'idü'l-Hudrî, vasiyeti gereğince Medine'de Cennetü'l-Baki mezarlığına defnedilmiştir. İstanbul'daki türbesi, kentte varlığı bilinen 29 sahabe türbesinden biridir. Muntazam kesme taşlardan sokağın dönüşlerine uygun olarak yapılan türbe üzerinde bulunan kitabelerden en eskisi, 1728-1729 tarihlidir (Şekil 24). Bunun türbenin ortaya çıkarılmasının mı, yoksa bir onarımın mı tarihi olduğunu belirlemek güçtür. Ayrıca Hayrat Sicil Kayıtları'ndan türbenin 1733 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Açık türbenin duvarlarında 1763, 1887 tarihli kitabeler de yer almaktadır. Yapının onarımı, İstanbul sahabe türbelerinin birçoğunu restore ettiren Sultan II. Mahmut tarafından 1835-1836 tarihinde yaptırılmış olup türbe kapısının üzerine padişahın mermerden oval biçimdeki tuğrası yerleştirilmiştir. Kariye Müzesi'nin de girişi olan bu kapının üzerindeki tuğra bugün yerinde yoktur. Ancak Süheyl Ünver tuğranın Kariye Müzesi'nde korunduğunu yazmaktadır³² (Şekil 25). Türbede bulunan ikinci mezar ise, 1906 tarihinde vefat eden ve hem türbedar, hem burada bulunan Nakşibendî tekkesinin şeyhi olan Mehmet Arif Efendi'ye aittir.³³ Türbenin kemerli hacet penceresinin üzerinde, kilit taşında bulunan 1728-1729 tarihli kitabe 2003 yılında yerinde iken, maalesef bugün kaybolmuştur.

Darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa'nın, XVIII. yüzyılın ortalarında Kariye yakınlarında bir imaret ve mektep inşa ettirdi-

Şekil 24

Şekil 26

Şekil 25

Şekil 27

gi bilinmekle beraber, bu yapılar günümüze ulaşamamıştır. Yapının karşısındaki kitabesiz çeşme ise, 1668 yılında Mustafa Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Bugün mevcut olmayan kitabesi İ. H. Tanışık tarafından okunmuş ve yayımlanmıştır. Çeşme 1978 yılında yenilenmiştir ancak bugün kitabesi yoktur³⁴ (Şekil 26).

On altıncı yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, İstanbul ile ilgili kitabında Kariye'den şöyle söz etmektedir: "Bu kadar yüzyıl kent içinde olmasına karşın, şimdi bile Khristos Khoras (Dışarıdaki İsa) adını taşır, çünkü eskiden kent dışındaydı".³⁵ Kariye'yi 1568 yılının Şubat ayında ziyaret eden Gerlach tuhaf bir biçimde yapının adını anmaz,³⁶ ama yaptığı tanımlamaların Kariye'ye ait olduğu düşünülmektedir.³⁷ Uzun süre cami olarak kullanılan manastırın kilisesindeki resimlerden bir kısmı korunmuştur; yapının

güneyinde büyük bir kapı ve sarnıç görülebilmektedir. Gerlach'tan kısa bir süre sonra aynı yerleri gezen Martino Crusio da, Kariye'nin adını vermeksizin, bölgenin bir tasviri ile birlikte yapının genel bir tanımını verir.³⁸ Evliya Çelebi ise, XVII. yüzyılda yapıdan: "Edirnekapı yakınındaki Kariye Camii evvelce bir sanatlı kilise imiş" diye, kısaca söz eder.³⁹ Yapı, 1860 yılında Rum mimar Peloppida Kouppas tarafından onarılmış; yapının mozaiklerinin bir kısmı temizlenmiş, ortaya çıkarılan tasvirler ahşap kapaklar ve perdelerle örtülmüştür (Şekil 27-28). Bu onarımdan sonra, Kariye Camii'nin bilim dünyasına tanınmasını sağlayan bir çalışma yayımlanmıştır.⁴⁰

Daha sonra 1875-1876'da, yapıda bakım ve onarım çalışmalarına girişilmiş ve büyük ölçüde değişiklikler yapılmıştır. Kariye'nin 1855 yılı civarında çekilmiş bir fotoğrafında ve daha

³² Süheyl Ünver, "Ebu Said El Hudrî", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, c. 9, s. 125-126.

³³ Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Sehat Olanlar*, Ankara, 1976, s. 137-140; Necdet Yılmaz, Coskun Yılmaz, *İstanbullu Sahabeler*, İstanbul, 2003, s. 239-250.

³⁴ Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul, 1993, s. 625.

³⁵ Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul, 1997, s. 182.

³⁶ Stephan Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aeltern Tage-Buch*, Franckfurth am Mayn, 1674, s. 455-456.

³⁷ Robert Ousterhout, "A Sixteenth Century Visitor to the Chora", *Dumbarton Oaks Papers*, 39, (1985), s. 117.

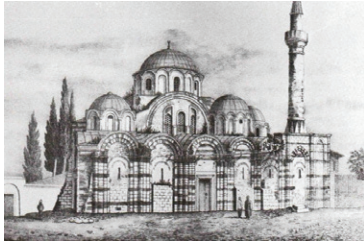
³⁸ Martino Crusio, *Turcograeciae, Libri octo*, Basel, 1584, s. 190.

³⁹ Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1989, s. 115.

⁴⁰ John Freely-Ahmet Cakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, İstanbul, 2005, s. 223.

Şekil 28

Şekil 29

Şekil 30

Şekil 31

eski bazı gravürlerde, yapının batı cephesindeki dalgalı saçak hattının düzeltildiği ve örtü sisteminin neredeyse tamamının değiştirildiği görülmektedir (Şekil 29-30). Bu

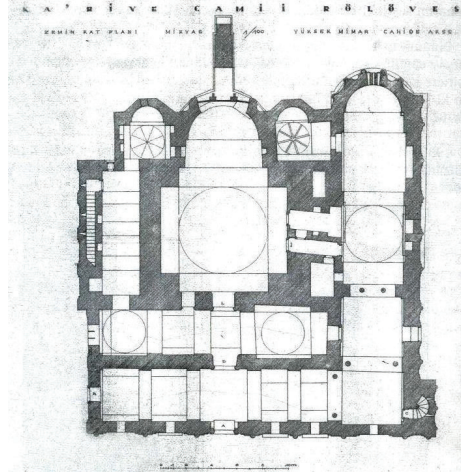
restorasyon sırasında yapının minaresi de elden geçirilmiş, klasik üsluptaki külâh yerine armudî bir külâh konulmuş; (Şekil 31) bu dönemde yapının önüne bir de

aşşap bir sundurma yapılmıştır. Minarenin petek kısmı 1894 depreminde çökünce, yıkılan külâh kısa bir süre sonra klasik üslupta tamamlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Restorasyon Uygulamaları

Tarihi boyunca birçok onarım ve eklemelerle günümüze ulaşan yapı, XIX. yüzyılda gezginlerin yoğun ilgisiyle karşılaşınca bazı bakım, onarım çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Yapının ilk bilimsel restorasyon çalışmalarından biri, Vakıflar Müdürlüğü mimarlarından Cahide Tamer tarafından 1945-1946 yılları arasında yapılmıştır. Uluslararası Bizans Kongresi'nin 1955 yılında İstanbul'da yapılacak olması nedeniyle, Bizans yapılarının bakım, onarım ve tanzim işlerinin yapıldığı bu dönemde, yapının özellikle kurşun örtüleri yenilenmiş ve bir rölövesi çıkartılmıştır⁴¹ (Şekil 32).

Bu çalışmalardan hemen sonra, 1947 yılında Amerikan Bizans Enstitüsü ve Dumbarton Oaks yapıda restorasyon çalışmalarına başlamış ve bu çalışmalar aralıklarla 12 yıl sürmüştür. Bu restorasyon çalışmalarında, özellikle yapının iç mekânında, fresk ve mozaikler üzerindeki sıva ve badanalar temizlenmiş ve restore edilmiştir (Şekil

Şekil 32

33). Bu sırada yapının içinde ve yakın çevresinde küçük araştırma kazıları yapılmış ve farklı dönemlerle ilgili birçok veri elde edilmiştir (Şekil 34). Bu restorasyon çalışmalarında yapıda bir üslup birliği yaratılmaya çalışılmış; Osmanlı döneminin, özellikle XIX. yüzyılın bazı müdahaleleri ve ekleri kaldırılmış, görülen izlerden yola çıkılarak yapıda gerçekleştirilen tamamlamalarla, özellikle *protesis ve diakonikon*

Şekil 33

cephelerinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Yapının içinde yapılan çalışmalarla dış *narteks* ve *parakklesion*'un Osmanlı dönemine ait altıgen döşeme tuğlaları ve Osmanlı dekorasyonu kaldırılmış; eski fotoğraflardan, XVI. yüzyıla ait olduğu anlaşılan aşşap minber de yapıdan uzaklaştırılmıştır. Bu restorasyon çerçevesinde yapının batı cephesi ve değiştirilen kubbe saçak hatları, olduğu gibi bırakılmıştır.⁴²

Plan Tipi

Kariye, değişik dönemlerde inşa edilen ekler ve yapılarla, düzenli bir plan tipi göstermez (Şekil 35a). Yapıda, yapılan kazı ve araştır-

malardan sonra hazırlanan, farklı dönemleri gösteren planın birçok kısmı bugün izlenememektedir (Şekil 35b). Merkezdeki ana kilisenin

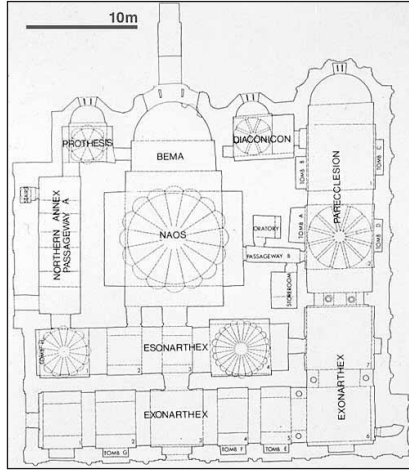
naos'u dört ağır ayak tarafından taşınan bir kubbe ile örtülüdür. Ancak bugünkü kubbe muhtemelen 1766 depreminde tahrip olmuş ve yerine

⁴¹ Cahide Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, İstanbul, 2003, s. 144-152.

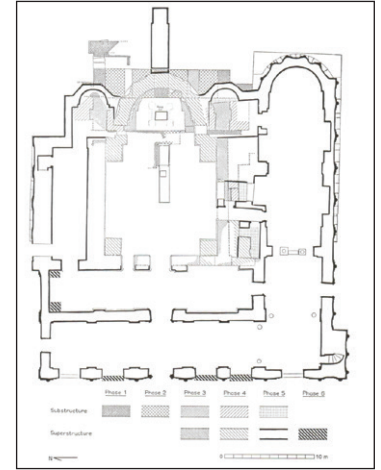
⁴² Robert Ousterhout, "Kariye: Yapının Kısa Bir Tarihi", *Bir Anıt İki Anıtsal Kişilik, Theodoros Metokhites'ten Thomas Whittemore'a Kariye*, İstanbul, 2007.

Şekil 34

Şekil 35a

Şekil 35b

Şekil 36

Şekil 37

Şekil 38

Şekil 39

Şekil 40

ağşap bağdadî bir kubbe yapılmıştır (Şekil 36-37-38). Bu yapının bazı bölümlerinde, bir önceki kilisenin duvarları kullanılmış olabilir (Şekil 39). Kare şeklindeki *naos*'un doğusunda, İstanbul yapılarına özgü derin bir *bema* kemeri vardır. Ana apsis içeriden yarım yuvarlak, dışarıdan çok köşelidir. *Pastoforion* hücreleri orijinalde küçük birer kapı ile bağlı oldukları *naos*'dan, XIV. yüzyılda yapılan düzenlemelerle ayrılmıştır. *Protesis*'e kuzey yapıdan ulaşılırken; *diakonikon*, *parakklesion*'dan ulaşılan bir bireysel dua hücresi hâline gelmiştir. Dilimli birer kubbe ile örtülü bu mekânlar, içten yarım yuvarlak, dıştan üç köşeli yan apsislere sahiptir. *Diakonikon* kubbesinin yüksek bir kasnağı varken, *protesis* kasnaksız, basit bir kubbedir (Şekil 40). *Bema*'nın içinde bugün ağşap bir kapakla kapatılan

kare şeklinde küçük bir *kripta* vardır. *Bema* basamağı kısmen restore edilmiş olsa da, hâlâ görülebilmektedir. Apsis yarım kubbesi dışarıdan bir uçan payanda ile desteklenmiştir (Şekil 41). *Naos*'tan iki kapı ile dört bölümlü *narteks*'e ulaşılmaktadır. *Narteks*'in güney bölümü, yapının banilerinden Isakios Komnenos için bir mezar anıtı olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle *narteks* düzensiz bir plan gösterir. Güneyde büyük bir kubbe ile örtülü olan *parakklesion* ile bağlantılıdır ve diğerlerine göre nispeten dar bir kemerle *naos*'a açılan ana kapıya ulaşılır. *Narteks*'in kuzeyi ise iki bölümlü olup bir *arkosolium* nişi oluşturulmuştur. Buradan yapının kuzey ekine de girilebilmektedir. Bu ana yapı ilk inşa edildiğinde, yan mekânların mevcut olup olmadığı bilinmemektedir.

Yapının bu ilk hâli, "*kiborion*"

olarak tanımlanan bir plan tipinin özelliklerini göstermektedir. Orta Bizans devrinde örnekleri görülen bu plan tipi, aslında, kare bir mekânın üzerinin kubbe ile örtülmesidir. İç mekânda küçük de olsa parçalara ayrılmayan tek bir alanın oluşturulması, ilginç bir denemedir. Bazı araştırmacılar bu plan tipini, derin kemerler nedeniyle haç tipinin bozulmuş bir çeşidi olarak görürler. Planın kökeni olarak haç planlı yapılar gösterildiği gibi, erken Bizans döneminin kubbeli yapıları da önerilmektedir. İstanbul'da Burgazada Metamorphosis Kilisesi, Boğazda Yuşa Bizans Devri kilisesi, Gemlik Kurşunlu Aziz Aberkios Kilisesi, Mudanya Kumyaka köyü Taksiarhis Kilisesi gibi yapılarda da bu plan tipi kullanılmıştır. Bazı yapıların, İznik ve İstanbul'da yalnızca alt yapıları günümüze ulaşabilmiştir. Yukarıda-

Şekil 41

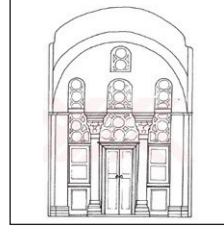
Şekil 42

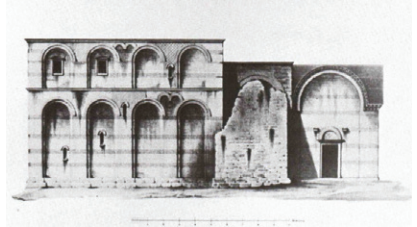
Şekil 43

Şekil 44

Şekil 45

Şekil 46

ki örneklerden de anlaşılacağı gibi, bu plan tipi manastır yapılarında karşımıza çıkmaktadır.⁴³

Kariye’de ana yapının güneyine inşa edilen *parakklesion* tek nefli bir şapeldir (Şekil 42). Bu uzun dikdörtgen yapının doğu ucunda yine bir *bema* kemeri vardır ve içeride yarım yuvarlak, dışarıda çok köşeli bir apsisle son bulur. Yapının üzeri batıda yüksek kasnaklı bir kubbeye doğuda ise bir kubbemsi tonozla örtülmüştür (Şekil 43). Yapının başka bölümlerinde de kullanılan bu kubbemsi tonozlar, daha ziyade şekil programının istediği geniş yüzeyler için kullanılmış gibi görünmektedir (Şekil 44). Bu yapının her iki duvarında ikişer *arkosolium* vardır. Yapının banisinin ve dönemin önde gelen kişilerinin buraya defnedildikleri anlaşılmaktadır. Bu tek nefli şapel, son devir Bizans mimarisinin önemli örnekleri arasında sayılmaktadır. Mekân, batı ucunda iki sütunun taşıdığı üç kemerle *narteks*’e açılmaktadır. Bu bölümün bir paravanla ayrıldığı, duvar üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Bu paravanın bir restitüsyon denemesi R.Ousterhout tarafından hazırlanmıştır⁴⁴ (Şekil 45). *Parakklesion*’un, bir mezar şapeli olduğu, cenaze törenlerinin de burada gerçekleştirildiği sanılmaktadır.⁴⁵

Yapının batı yönünde *narteks*’in ön tarafına inşa edilen dış *narteks*, uzun dikdörtgen bir yapıdan ibarettir. Örtü sistemi beş ayrı bölüme ayrılmış ve mekânların üzeri tonozlarla örtülmüştür. Bu dış *narteks* güneyde *parakklesion*’a iki birimle bağlanmaktadır. İlk inşa edildiğinde kemerlerle dışa açılan ve bir revak görünümünde olan bu mekân, XV. yüzyılda bazı kemerlerin kapatılarak birer *arkosolium*’a dönüştürülmesi ile kapalı bir mekân hâlini almıştır. Benzer şekilde, İstanbul Vefa Kilise Camii ve Selanik Apostolos Kilisesi’nin de, dışarıdan açık mekânlarla çevrelediği bilinmektedir.

Ana kilisenin kuzeyine eklenen birim iki katlı olup alt kata giriş *narteks*’tendir. Burası aynı zamanda *prothesis*’e açılan tek mekândır. Dışarıya açılan kapı ise modern üsluptadır. Eski gravürlerde burada bir kapı görülmemektedir (Şekil 46). Dikdörtgen bölümün beşik tonozlu örtüsü, statik sorunlar nedeniyle kemerlerle desteklenmiştir. Tuğladan örülen bu sivri hantal kemerlerin üzeri taş ve tuğlalarla kaplanmıştır. (Şekil 47). Tonozun fresk bezemesi üzerine oturtulan sivri formdaki bu kemerlerin, Osmanlı döneminde yapılmış olması mümkündür. Mekânın

Şekil 47

Şekil 48

Şekil 49

⁴³ Hatice Özyurt, Bizans Dini Mimarisinde "Kiborion" Tipinin İstanbul ve Anadolu'daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2002.

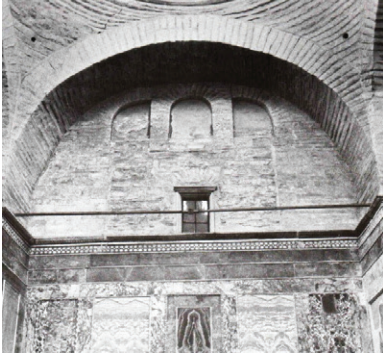
⁴⁴ Robert Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C., 1987, resim 86.

⁴⁵ Engin Akyürek, *Bizans'ta Sanat ve Ritüel, Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İslevi*, İstanbul, 1996.

kuzey duvarı oldukça kalındır ve üst kata ulaşan merdiven bu duvar içerisine yerleştirilmiştir (Şekil 48). Üst kat, bol ışıklı, beşik tonoz örtülü dikdörtgen bir mekândır. Bu bölümün manastırın kütüphanesi olduğu düşünülmektedir (Şekil 49). Theodoros Metokhites uzun zaman geçirdiği bu mekândan, *naos*'u ve burada yapılan törenleri rahatlıkla izlemiş olmalıdır (Şekil 50).

Parakklesion ile *naos* arasında bugün bir koridor ve iki küçük oda bulunmaktadır (Şekil 51-52-53). Bu odaların işlevi tam olarak anlaşılama- mıştır. Osmanlı döneminde doğu tarafındaki odaya bitişik *arkosolium*'un duvarı yıkılarak *parakklesion* ile bir bağlantı oluşturmuştur (Şekil 54). Bezemesi kalmayan bu iki mekânın üzerinde, girişi olmayan beşik tonoz örtülü bir bölüm vardır (Şekil 55-56).

Doğu cephesinde bir pencere ile dışarı açılan bu yer aslında *parakklesion* ile *naos* arasındaki boşluğu kapamak için yapılmış gibi görünmektedir. İçeride bezeme yoktur; buraya ulaşmak da güç olduğundan, bu mekânın havalandırma için kullanıldığı düşünülmüştür. Ancak, bugün bilmediğimiz başka bir giriş yoluyla, bir inziva hücresi gibi de kullanılmış olabilir.

Şekil 50

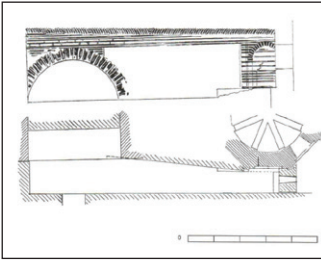
Şekil 51

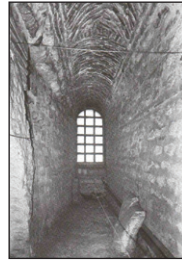
Şekil 52

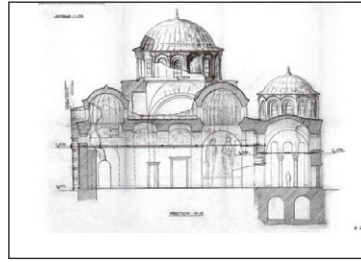
Şekil 53

Şekil 55

Şekil 56

Şekil 57

Şekil 54

Şekil 58

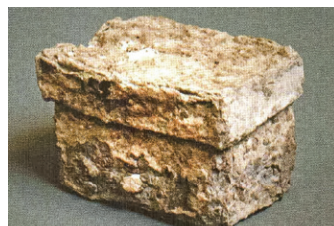
Şekil 59

Şekil 60

Şekil 61

Şekil 62

Alt Yapılar

Kariye Müzesinin içinde bazı alt yapılar bulunmaktadır. *Parakklesion*'un altında iki bölümlü bir alt yapı vardır (Şekil 57). Arazinin eğimi nedeniyle üstteki mekâna düz bir zemin elde etmek için inşa edilen bu yapılar, beşik tonoz örtülüdür. Duvarları sarnıç sıvası ile kaplı bu uzun dikdörtgen mekânlar, başlangıçta bir *kripta* olarak düşünülmüş olabilir. Muhtemelen su ihtiyacının artması ile birlikte, bu mekânlar sıvanarak sarnıç hâline dönüştürülmüştür (Şekil 58). Bu alt yapının doğu ucu modern malzeme ile örülerek kapatılmıştır. Alt yapının güneydeki bölümü açılabilen bir kapak sayesinde incelenmiş, ancak kuzey bölümün kapağı açılmamıştır (Şekil 59).

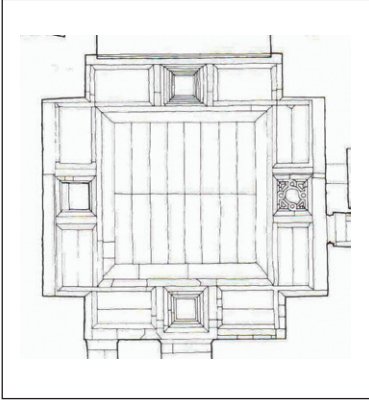
Naos'ta da, *bema*'nın önünde iki kademe- li bir alt yapının varlığı bilinmektedir. Giriş kısmı modern beton malzeme olup buradan dikdörtgen bir mekâna inilmektedir (Şekil 60). Bu mekânın zemini, alttaki beşik tonozlu diğer

dikdörtgen mekâna oturmaktadır. Bu alt yapıların, Kariye'nin daha önceki yapı evreleri ile ilgili olma ihtimali yüksektir. Özellikle alttaki tonozlu mekânın girişi bilinmemektedir. Bugün tonozda açılmış olan bir delikten mekâna ulaşılabilir. *Bema*'nın içinde, Osmanlı mihrabının önünde bulunan *kriptâ* için hazırlanmış alan, bir alt yapı

değildir. *Kriptâ*'da yapılan kazı çalışmaları sırasında iki rölik muhafazası bulunmuştur. Bu muhafazalar bugün İstanbul Arkeoloji Müzelelerinde korunmaktadır (Şekil 61-62).

Yapının döşemeleri büyük ölçüde korunmuştur. *Naos* ve iç *narteks*'te koyu renkli mermer bir kaplama görülmektedir (Şekil 63). Döşemenin, kare şeklindeki *naos*'u

çevreleyen renkli mermerleri kadar, aralara yerleştirilen düzenlemeleri de dikkat çekicidir. Özellikle döşemenin güney yönünde, birbirlerine düğümlerle bağlanan kare levha, XII. yüzyıl özelliklerini sergilemektedir (Şekil 64). İç *narteks*, çok az bozulma dışında iyi durumdadır. Bordürler bu döşemenin tek ilginç ayrıntısıdır⁴⁶ (Şekil 65).

Şekil 63

Şekil 64

Şekil 65

Şekil 66

Şekil 67

Şekil 68

Şekil 69

Şekil 70

Cepheler

Kariye'nin cepheleri Bizans mimarisinin özelliklerini yansıtan zengin bir görünüme sahiptir. Yapının giriş tarafı en iddiasız cephe görünümündedir. Dış *narteks*'in, *arkosolium* hâline getirilen kemerleri alt kısımlarda kesme taş örgü ile doldurulmuştur (Şekil 66). Cephenin üst kısmında tonozların eğimli hattını devam ettiren düzenleme, 1885-1886 yıllarında yapılan bir onarımda doldurularak düz bir çatı hâline getirilmiştir. Batı cephesinin güney ucunda eski çan kulesinin yükseldiği bölümde, kaş kemerlerle

yapılmış düzenlemelerde tuğladan monogramlar görülmektedir (Şekil 67). Bu monogramlar Theodoros Metokhites'in adını işaret etmektedir. Daha önce incelenen ve yayımlanan bu tür eserlerin üzeri zamanla sıvanmış; yapılan restorasyonlar çerçevesinde sıvalar açılınca, bu çalışmalar tekrar yayımlanmıştır.⁴⁷ Bu cephenin yapı malzemesi muntazam kesilmiş küfeki taşı ile tuğla olup şeritler hâlinde düzenlenmiştir. Osmanlı döneminin sonlarında yapılan dolgu moloz taş örgü, cephenin üst kısmını tamam-

lamaktadır. Bugün cephenin güney köşesinde tek şerefeli bir minare bulunmaktadır. Minarenin gövdesi ve petek kısmı sıvalı, şerefesi demir parmaklıktır. Batı cephesinden görülen çatı örtü sisteminin kubbe ve tonozları kurşun kaplı olup kubbe kasnakları sıvalıdır (Şekil 68). Pencere kemerlerinin yarattığı dalgalı hat, 1885-1886 yıllarındaki restorasyonda köşeleri doldurularak düz hatlar hâline getirilmiştir. Ana kubbe kaidelinin kemer hattı boyunca giden dalgalı hat da düzeltilmiştir. Ancak, 1766 depremi

⁴⁶ Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, İstanbul, 2002, s. 39-41.

⁴⁷ Cyril Mango, "The Byzantine Inscriptions of Constantinople", *American Journal of Archeology*, 55 (1951), 61 (XII, 1).

sonrasında yalnızca ana kubbe- nin yenilendiği düşünülürse, bu kısmın kemer hattının düzeltilmesi, diğerlerinden bir yüzyıl kadar önce olmalıdır. Dalgalı hatlarla belirginleşen cepheler Bizans mimarisinin önemli özelliklerindedir. Bu cepheye yapılan müdahaleler, Osmanlı mimarisi ile Bizans mimarisi arasındaki farkları anlamada yardımcı olabilir.

Kariye'nin güney cephesi, çan kulesinin devamı olan bir kaide kısmıyla başlar. Kaş kemerli düzenlemelerin içinde yine aynı tuğla monogramlar görülmektedir (Şekil 69). Bugünkü minareye yerleştirilen merdivenin aydınlanması için, Bizans devrinde inşa edilmiş ve sonra yıkılmış olan çan kulesine çıkışı sağlayan duvara kademeli mazgal pencereleri açılmıştır. Yapı, dikey hatların belirginliği ve cephedeki kaş kemerleriyle hem Gotik, hem İslam sanatı ile ilişkilidir. Cephenin devamında *parakklesion*'un kemerli cephe düzeni hâkimdir. Payeler,

demet paye şeklinde olup ortadaki- ler yarım daire kesitli düzenlemelere sahiptir. Cephenin üst kotundan geçen ince bir mermer silme tüm cephe boyunca devam etmektedir. Bunun üzerindeki pencereler Bizans sanatında çokça kullanılan üçüz pencerelerdir (Şekil 70). Cephenin üst kısmında yer yer bozulmalar olmuş, moloz taş ve tuğla parçalarıyla bu boşluklar doldurulmuştur. Doğuya doğru arazinin eğimiyle birlikte alt yapının duvarları açığa çıkar. Bunların çoğu küfeki taşıdır ve daha eski bir yapıdan alınıp devşirme olarak kullanılmıştır (Şekil 71). Yapının cephelerinde, değişik şekillerde dizilen tuğlalarla yapılan bezemeler bulunmaktadır (Şekil 72).

Doğu cephesi yapının en etkili bölümüdür. Eğim nedeniyle diğer cephelerden daha yüksek olan bu cephe, apsislerin çokgen çıkmaları ile hareket kazanır (Şekil 73). Yine son devir Bizans mimarisi özelliklerinden olan nişler ve tuğla düzenlemeleri ile oluşturulan

cephe, dikkat çekicidir. Burada ana apsis, gizli tuğla duvar dokusuyla dikkat çeker. Bir sıra tuğlanın geri çekilerek örülmesi ve önünde oluşan boşluğun bir derzle kapatılmasıyla uygulanan bu teknik, XI-XII. yüzyıllarda uygulanmış bir duvar tekniğidir (Şekil 74). Cephenin büyük bir bölümü, son devir Bizans mimarisinin taş tuğla alması örgü tekniğine tipik bir örnektir. *Pastoforion*'ların XIV. yüzyılda Theodoros Metokhites tarafından yeniden inşa edildiği rivayet edilmekle birlikte; güneydeki eski *diakonikon* cephesi dört sıra tuğla, beş sıra taşla; kuzeydeki *prothesis* ise, üç sıra tuğla, dört sıra taşla örülmüştür (Şekil 75-76). Dolayısıyla, bu bölüm ya eski yapının bir parçasıdır, ya da Theodoros Metokhites'in inşaatından sonra yenilenmiştir. Cephenin alt kısmında birbiri içerisine girmiş, değişik dönemlerden duvar izleri görülmektedir (Şekil 77). Burada ana apsisin iki yanında yer alan büyük ve kalın tuğlalarla yapılan kemerler,

Şekil 71

Şekil 72

Şekil 73

Şekil 74

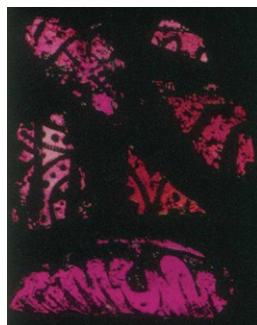
Şekil 75

Şekil 76

Şekil 77

Şekil 78-1

Şekil 78-2

Şekil 78-3

VI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu cephedeki pencerelerin Bizans devrinde renkli vitraylarla süslenildiği bilinmektedir. Bulunan küçük parçalar renkli camların boyanarak kullanıldığını gösterir (Şekil 78).

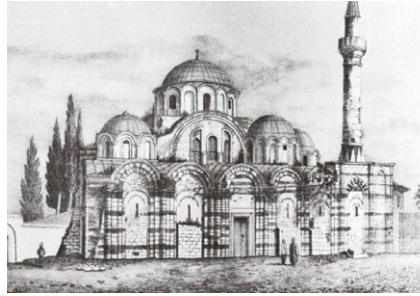
Tüm kilisenin en sade bölümü kuzey cephesidir. Bu cephede tuğla işçiliği ile dikkat çeken bir düzenleme görülmektedir. Bu düzenleme,

ana hatta yine kemerlerle yapılmıştır ve alt pencere hizasında belirgin bir silme hattı görülmektedir. Bunun altına ve üstüne, kemerlerin arasına, her biri farklı tuğla düzenlemeleri ile Bizans sanatında kullanılan yürek motifleri konulmuş olması dikkat çekicidir⁴⁸ (Şekil 79). Bu cephede kademeli bir şekilde yükselen mazgal dizisi, Theodoros Metokhites'in

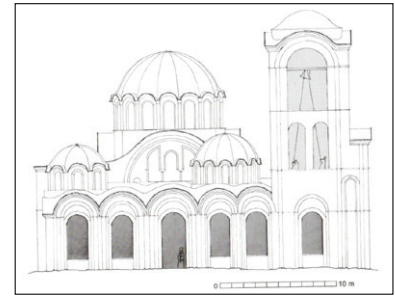
kütüphanesi olarak bilinen mekânın merdivenini aydınlatmak üzere yapılmıştır. Cephenin batısında görülen bazı ek duvarlar burada bir başka mekânın varlığına işaret etmekle birlikte, gravürlerde görülen duvar başlangıçları yıkılmış olup (Şekil 80) bugün tamamen restore edilmiş olan duvarın üzerinde izlerini görmek mümkün değildir.

Şekil 79

Şekil 80

Şekil 81

Çan Kulesi

Yapının güneybatı köşesinde bulunduğu düşünülen çan kulesinin yerinde bugün minare bulunmaktadır. Batı cephesinin güney ucundaki bu kısım, cephenin diğer bölümlerinden ayrılmakta ve bu noktada biraz daha yükselen cephe, güney yönünde bir çıkıntı yapmaktadır. Yapının bu bölümünde taş kemerlerle ayrılan cephe yüzeyinde, kemer içlerinde, tuğla ile yapılmış monogramlar görülmektedir. Dış *narteks*'in güney köşesinde orijinal mermer elemanları korunmuş bir kapıdan, duvar kalınlığı içine yerleştirilmiş bir merdivenle çatı seviyesine ulaşılır. Bu merdivenin, Bizans dönemi kilisesinin çan kulesine çıkan merdiven olduğu kabul edilebilir.

Yazılı kaynaklarda çan kulesine ait bilgi yoktur. Ancak günümüze ulaşan bazı mimari ayrıntılara dayanarak bir restitüsyon dene-

mesi önermek mümkündür. R. Ousterhout, Kosova'nın Prizren kentindeki Bogorodica Ljeviska ve Yunanistan'da Mistra kentindeki Pantanassa Kiliselerinin XIV. yüzyıla ait çan kulelerinden esinlenerek bir restitüsyon denemesi yapmıştır. Burada, cepheye hâkim ve kalın, üç katlı büyük bir kule tasarlamıştır (Şekil 81). Yazar, kulenin yükseldiği köşede oluşan ağırlık nedeniyle, 20-30 yıl sonra kemerlerin ek taş kemerlerle desteklendiği görüşündedir.⁴⁹

Bizans kiliselerinden günümüze görkemli çan kuleleri ulaşmamıştır. Çanlar, genellikle basit kulelerde çalınmıştır. Zaten çan yerine, *semantron* adını verdikleri ahşap (*xylon*), demir (*sideroun*) ya da bronz (*khalkoun*) levhaya vurarak ibadet saatini duyurmayı tercih etmişlerdir. Bu değişik malzemeler, farklı zamanları ve ibadetleri bildirmek için de kullanılmış ola-

bilir.⁵⁰ Batıda VI. yüzyıldan itibaren kullanılan çan, Venedik Doju I. Orso Participazio'nun (864-881) İstanbul'a on iki çan göndermesiyle Bizans dünyasında da tanınmıştır.⁵¹ Gönderilen bu çanların bazıları Ayasofya'nın batı cephesinde kullanılmıştır.

İstanbul'da Kalenderhane Camii, Vefa Kilise Camii, Fethiye Camii gibi Bizans devri kiliselerinde, çan kulelerinin Latin işgali sırasında, XIII. yüzyılda yapılmaya başlandığı kabul edilir. Ancak İstanbul'da Bizans döneminden günümüze ulaşan çan kulesi yoktur. Şehrin iki eski çan kulesi, Galata'daki eski Latin Katolik Kilisesi'nin (Arap Camii) (Şekil 82) ve Saint Benoît Kilisesi'nin çan kulesidir. (Şekil 83). Çan kulesi geleneği güçlü olmadığı için çok ihtişamlı kiliselerin çan kuleleri bile mütevazı boyutlardadır.⁵² İstanbul Ayasofya'sının yine

⁴⁸ Yıldız Ötügen, "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı XII, Ankara, 1978, s. 213-233.

⁴⁹ Robert Ousterhout, "Kariye Camii'ne Baska Bir Bakış", *Arkeoloji ve Sanat*, yıl 16, c. 4, sayı 68, güz 1995, s. 6.

⁵⁰ Alice Mary Talbot, "Semantron", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Oxford 1991, s. 1868.

⁵¹ A. Kazhdan, "Bell", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, Oxford, 1991, s. 279; "Bell Tower", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1, Oxford, 1991, s. 279-280.

⁵² Albrecht Berger, "Der Glockenturm der Hagia Sophia", *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan Özel Sayısı, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2004, s. 59-73.

XIII-XIV. yüzyıla tarihlendirilen çan kulesinin boyutları, bazı gravürler sayesinde bilinmektedir⁵³ (Şekil 84).

İstanbul'da Bizans kiliselerinin çan kulelerinin minareye çevrilmemiş ol-

ması ilginçtir. Galata'da Arap Camii, ya da Urfa Ulu Camii, Urfa Halil'ül Rahman Camii gibi camiye dönüştürülmüş eski kilise yapılarında anıtsal bir çan kulesi varsa, minare hâline

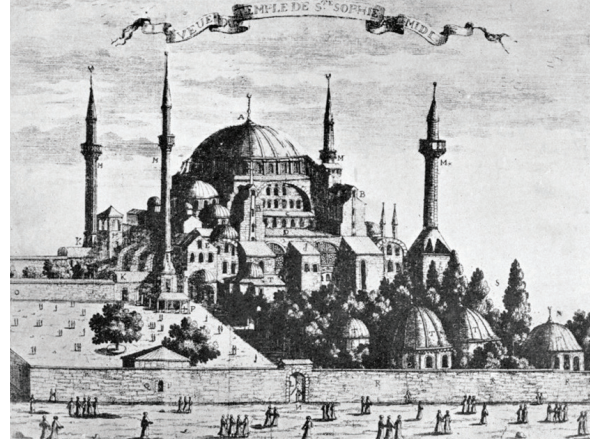
getirilerek kullanılmıştır. Kariye'nin çan kulesinin minare olarak kullanılmaması, kulenin basit strüktüründen ve yeterince yüksek olmamasından kaynaklanmış olmalıdır.

Şekil 82

Şekil 83

Şekil 84

Uçan Payanda

Kariye'nin doğu cephesindeki dikkat çekici unsurlardan biri, ana apsisin ortasından yapıyı destekleyen uçan payandadır. Eğimli bir arazi üzerinde inşa edilen yapı, doğu yönünde sorunlar yaşamış, apsis açılmaya başlayınca onu desteklemek için ve yapının bu cephesinin mümkün olduğunca çok ışık alması amacıyla, bu mimari eleman tercih edilmiştir. Taş tuğla sıraları ile inşa edilen büyük ayak, üç tuğla kemerle farklı noktalardan yapıya bağlanmıştır. Zamanla en alttaki kemerin altı moloz taşla doldurulmuş, ortadaki kemer çökmüştür (Şekil 85). Son restorasyonda bu kemer yeniden inşa edilmiştir.

Uçan payanda, özellikle Ortaçağ'da, Gotik mimaride çokça kullanılan bir mimari eleman olmuştur. Zeminde destekleyeceği duvardan uzak, ama yukarıda bir yarım kemerle ona destek olan ve bu nedenle uçan payanda şeklinde tanımlanan bu yapı unsuru, bazı araştırmacılarca Avrupa mimarisinin, Bizans mimarisine etkisi

olarak yorumlanmıştır. Bizans mimarisinin hem tekniği, hem malzemesi, hem de gelenekleri; kısacası felsefesi ile Avrupa mimarisinden ayrılması, uçan payanda konusunda farklı düşüncelere neden olmuştur. İstanbul'da Bizans dönemine ait anıtsal payandaların bulunduğu bir diğer yapı, Ayasofya'dır. Bazı araştırmacılar yapının payandalarının, Venediklilerin idaresinde bir Katolik katedrali hâline getirildiği zaman eklendiğini iddia etmektedirler.⁵⁴ Ancak bu payandaların; İmparator I. Basileios (867-886) zamanında, 869 yılı depreminin ardından, ya da yaklaşık bir yüzyıl sonra 989 yılındaki şiddetli sarsıntıdan sonra, İmparator II. Basileios'un (976-1025) emriyle yaptırıldığını iddia edenler de vardır.⁵⁵ Ayasofya'nın uçan payandalarının da Kariye'ninkiler gibi, XIV. yüzyılın başında 1317'de, yani Bizans mimarisinin son döneminde İmparator II. Andronikos'un yaptırdığı onarımlarla yenilendiği öne sürülmektedir⁵⁶ (Şekil 86).

Şekil 85

Şekil 86

⁵³ Albrecht Berger, "Der Glockenturm der Hagia Sophia", *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan Özel Sayısı, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2004, s. 72.

⁵⁴ E. H. Swift, "The Latins at Hagia Sophia", *American Journal of Archeology*, 39, (1935), s. 458-474; E. H. Swift, *Hagia Sophia*, New York 1940, s. 87-88 ve 117-119.

⁵⁵ Slobodan Curcic, a.g.e., s. 7-22; Wolfgang Müller-Wiener, a.g.e., s. 87.

⁵⁶ Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, s. 216.

Uçan payandalar Bizans mimarisinde yaygın olarak kullanılmasa da, bu mimari elemana değişik yapılarda rastlanmaktadır. Bunlar,

İstanbul Ayasofya'sında olduğu gibi bazen anıtsal ölçektedir, ancak çoğu zaman basit örneklerdir. Selanik'te Rotunda'nın apsis

cephesi, Ferecik'te Kosmosoteira, Mudanya Trilye Kemerli Kilise gibi yapılarda, benzeri yapı elemanları inşa edilmiştir.⁵⁷

Taş Süslemeler

Kariye'nin taş süslemeleri de dikkat çekici özelliklere sahiptir. Yapının her köşesine olduğu gibi, bunlara da özel bir dikkat sarf edildiği anlaşılmaktadır. Süslemelerin bir kısmı daha eski yapılardan sökülerek getirilen devşirme malzemelerdir. Taş bezemelerin en dikkat çekici olanı, *naos*'un ana girişinin üzerinde yer alan, zengin süslemelere sahip lento parçasıdır. Lento; tavus kuşları, kıvrık dallar ve yapraklarla süslenmiştir (Şekil 87). *Naos*'un bir diğer kapısı ise, duvar kalınlığı içerisine yerleştirilmiş, VI. yüzyıl civarına ait ahşap kapıları taklit eden mermer bir kapıdır ve bu mimari eleman, Bizans kapıları ile ilgili önemli bir veri oluşturmaktadır. Bu kapının üzerinde, küçük çerçeveler içerisindeki kabartmalar Osmanlı döneminde kısmen kazınmıştır. Bu nedenle ancak dikkatli bakıldığı zaman bazı sahneler teşhis edilebilmektedir⁵⁸ (Şekil 88-89-90-91).

Dış *narteks*'te çan kulesinin kaidesi olan bölümde kullanılan dört başlık, *impost* başlıklardır. Üstte kare, altta daire formundaki bu *impost* başlıklar, XI. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Şekil 92-93). Bazı araştırmacılar bu başlıkları, XI. yüzyılın kapalı Yunan haçı planlı kilisesinin *naos*'unda bulunan dört başlık olarak tanımlamışlardır; ancak bunun ispatı oldukça zordur. *Parakklesion*'un başladığı yerde bulunan iki Bizans sütunu ve başlığı da, erken Bizans dönemine tarihlendirilmektedir.

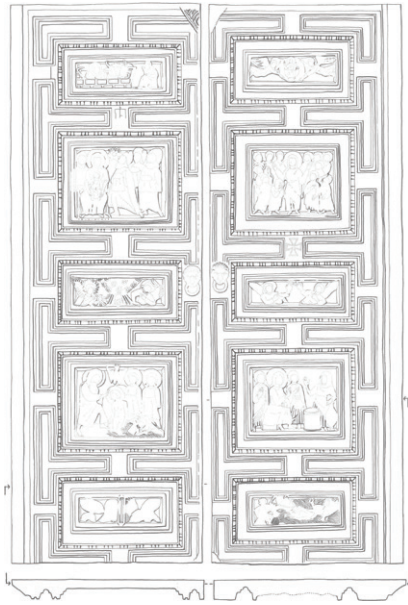
Yapıdaki mezarlarda kullanılan sahte lahit parçaları, bunların yanlarında yükselen sütunlar ve bazı sütun başlıkları günümüze ulaşamamıştır. Osmanlı döneminde *naos*'taki duvarlara yerleştirilmiş mermer

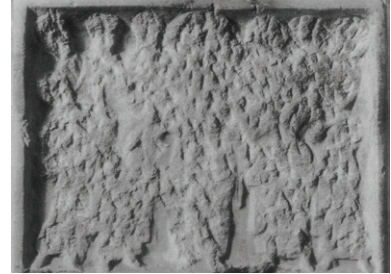
Şekil 87

Şekil 88

Şekil 89

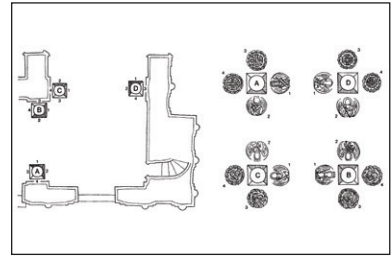
Şekil 90

Şekil 91

Şekil 92

Şekil 93

⁵⁷ Slobodan Curcic, a.g.e. s. 7-22; Klaus-Peter Matschke, "Builders and Building in Late Byzantine Constantinople", *Byzantine Constantinople Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Nevra Necipoğlu, Boston 2001, s. 315-328; Robert Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington, 1987, s. 132-133.

⁵⁸ Oystein Hjort, "The Sculpture of Kariye Camii", *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 33, 1979, s. 199-289.

kabartmaların, bol figürlü bezemeler içermelerine rağmen yalnızca elleri ve yüzleri tahrip edilmiştir (Şekil 94).

Bu bezemelerin kompozisyonlarını ana hatları ile anlamak mümkündür. Mezar yapılarının yağmalanan başlıklarından bir tanesi, Saint Petersburg'daki Hermitage Müzesi'nde bulunmaktadır (Şekil 95). Metokhites ve arkadaşı Tornikes'e ait olan mezarların üzerlerinde görülen muhteşem taş tepelikler, döneminin ilginç uygulamalarındandır. Bu bezemelerin, değişik dönemlerde

çekilen fotoğraflarda zarar görmediği gözlenmektedir (Şekil 96-97). Pencere içlerinde ve bazı frizlerde görülen, beyaz mermerin boyanması ile oluşturulan renkli yüzeyler de ilginçtir. Bunların bir tanesi bol yıldızlı süslemesi ile hâlâ görülebilmektedir (Şekil 98). *Parakklesion*'un güneydoğu ucunda, duvara monte edilmiş ve kare şeklindeki küçük bir giderle muhtemelen aşağıdaki sarnıca bağlı olan parçanın ne amaçla kullanıldığı anlaşılamamıştır. Muhtemelen burada gerçekleştirilen liturji ile ilgili bir parça olmalıdır

(Şekil 99-100). Yapıdaki kapıların çoğu zengin profilli lento ve sövelerle çerçevelenmiştir (Şekil 101).

Bizans yapılarının büyük bir bölümünde olduğu gibi Kariye'de de, *naos* ve *narteks* belli bir seviyeye kadar renkli mermer levhalarla kaplıdır (Şekil 102). Moloz taş tuğla duvarların istenilen zenginlik ve güçte durmaması yüzünden Roma ve Bizans dünyasında bu duvarların iç mekânda renkli mermer levhalarla kaplanması ve etkileyici bir duvar yüzeyi oluşturulması tercih edilmiştir. Bazıları aynı levhadan

Şekil 94

Şekil 95

Şekil 96

Şekil 97

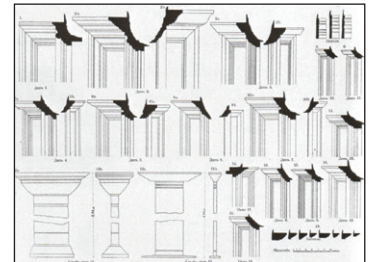
Şekil 98

Şekil 99

Şekil 100

Şekil 101

Şekil 102

Şekil 103

Şekil 104

dilimlenerek hazırlanan, dolayısıyla yan yana dizildiklerinde mermer damarlarının birbirini takip etmesi ile ilginç desenler oluşturan bu levhaların çoğu devşirme malzeme-

dir (Şekil 103-104). Dış *narteks*'in levhaları muhtemelen Osmanlı döneminde başka bir yapıda kullanılmak üzere sökülüştür. Mevcut kaplamanın bir kısmı da zaman-

la zarar gördüğünden, rastgele levhaların yan yana dizilmesi ile kaplanmıştır. *Parakklesion* ve kuzey binasında mermer kaplama izine rastlanmamıştır.

KAYNAKÇA

- 1- Akyürek, E., 1996, *Bizans'ta Sanat ve Ritüel, Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi*, İstanbul.
- 2- Alman Mavileri: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, İstanbul, 2006.
- 3- Ayverdi, E. H., 1958, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul.
- 4- Ayverdi, E. H., "Türk ve Bizans Mimari Unsurları", *Ekrem Hakkı Ayverdi, Makaleler*, İstanbul, 1985, s. 42-51.
- 5- Barkan, Ö. L., Ayverdi, E. H., 1970, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, İstanbul.
- 6- Berger, A., "Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos", *Poikila Byzantina*, 8, Bonn, 1988, s. 318-321.
- 7- Curcic, S., "Some Reflections on the Flaying Buttresses of Hagia Sophia in Istanbul", *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan Özel Sayısı, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2004, s. 7-22.
- 8- Çetinkaya, H., 2003, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi.
- 9- Egemen, A., 1993, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul.
- 10- Ethem, H., 1932, *Camilerimiz*, İstanbul.
- 11- Eyice, S., 1962, *İstanbul Minareleri I*, İstanbul.
- 12- Eyice, S., 1980, *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul.
- 13- Freely, J., Çakmak, A., 2005, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, İstanbul.
- 14- Galitekin, A. N. (ed.), 2001, *Ali Satı Efendi-Ayvansarayî Hüseyin Efendi-Süleyman Besim Efendi, Hadikatü'l Cevâmi (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mari Yapılar)*, İstanbul.
- 15- Hjort, O., "The Sculpture of Kariye Camii", *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 33, 1979, s. 199-289.
- 16- Kazhdan, A., "Bell Tower", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. 1, Oxford 1991, s. 279-280.
- 17- Koç, H., "Ali Paşa (Atik, Hadım)", *Yaşamları ve Yapıtları ile Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1999, s. 222-225.
- 18- Kuran, A., 1986, *Mimar Sinan*, İstanbul.
- 19- Kütükoğlu, M., 2000, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara.
- 20- Lemerle, P., *Bizans Tarihi*, İstanbul, 1994.
- 21- Mango, C., "The Byzantine Inscriptions of Constantinople", *American Journal of Archeology*, 55 (1951), 61 (XII, 1).
- 22- Mango, C., 2006, *Bizans Mimarisi*, Renkmay Ltd. Şti., Ankara.
- 23- Matschke, K. P., "Builders and Building in Late Byzantine Constantinople", *Byzantine Constantinople Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Nevra Necipoğlu, Boston, 2001, s. 315-328.
- 24- Mehmet Ziya, 1326, *Kariye Camii Şerifi*, İstanbul.

- 25- Millingen, A. van, 1974, *Byzantine Churches in Constantinople*, 1912 yılı tıpkıbasımı, London, 1974.
- 26- Müller-Wiener, W., 2001, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, YKY, İstanbul.
- 27- Oates, D., "A Summary Report on the Excavations of the Byzantine Institute in the Kariye Camii 1957 and 1958", *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 14, 1960, s. 223-231.
- 28- Ousterhout, R., "A Sixteenth Century Visitor to the Chora", *Dumbarton Oaks Papers*, 39, (1985), s. 117.
- 29- Ousterhout, R., 1987, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C.
- 30- Ousterhout, R., "Kariye Camii'ne Başka Bir Bakış ", *Arkeoloji ve Sanat*, yıl 16, c. 4, sayı 68, Güz 1995, s. 3-13.
- 31- Ousterhout, R., Başgelen, N., 1995, *Tarihi Kartlarda Yaşayan İstanbul, Osmanlı Öncesi Anıtları*, İstanbul.
- 32- Ousterhout, R., 1999, *Master Builders of Byzantium*, Princeton.
- 33- Ousterhout, R., 2002, *Sanatsal Açıdan Kariye Camii*, İstanbul.
- 34- Ötügen, Y., "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı XII, Ankara, 1978, s. 213-233.
- 35- Ötügen, Y., "İstanbul Kiliselerinin Fetihden Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi*, c. 10, sayı 2, Haziran 1979, s. 78.
- 36- Özyurt, H., 2002, *Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu'daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- 37- Pervititch, J., *Sigorta Haritalarında İstanbul*, İstanbul.
- 38- Petrus Gyllius, 1997, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. E. Özbayoğlu, İstanbul.
- 39- Strzygowski, J., "Review of the Kahrie Camii by F. Schmit", *Byzantinische Zeitschrift*, sayı 16, (1907).
- 40- Talbot, A. M., "Sementron", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, Oxford, 1991, s. 1868.
- 41- Tamer, C., 2003, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, İstanbul.
- 42- Tanman, G., Ögel, Z., 2007, Sur, Kemer, Kubbe, *Osmanlı Fotoğrafçılarının Gözüyle Bizans İstanbul'u*, İstanbul, Pera Müzesi yay.
- 43- Thomas, J. P., 1987, *Private religious foundations in the Byzantine empire*, Washington D. C.
- 44- Tunay, M. İ., 1984, *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihendirme*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- 45- Underwood, P. A., 1966, *The Kariye Djami*, c. I, New York-London.
- 46- Ünver, S., "Ebu Said El Hudri", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, c. 9, s. 125-126.
- 47- Ünver, S., 1976, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara.
- 48- Yılmaz, N., Coşkun Y., 2003, *İstanbullu Sahabeler*, İstanbul.